

Д.В. КОЛОНЕЙ, пошукач ХНУ ім. В.Н. Каразіна

ВПЛИВ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК НЕДЕРЖАВНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ РОСІЇ У ХІ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ.

У статті розглядається вплив церкви на формування і розвиток недержавних освітніх установ у Росії ХІ-го - першої половини ХІХ століття, специфіка цього процесу, державних і церковних відносин в ньому, ставлення держави та різних верств населення до розвитку освіти.

В статье рассматривается влияние церкви на формирование и развитие негосударственных образовательных учреждений в России ХІ-го – первой половины ХІХ века, специфика этого процесса, государственных и церковных отношений в нем, отношение государства и различных слоев населения к развитию образования.

The article considers the influence of church on the formation and development of non-state educational establishments in Russia of the ХІ th to the first half of the ХІХ th century, the specifics of that process, state and church relations in it, and attitude of state and of different sectors of the population to the educational development.

Важко переоцінити роль церкви і духовенства в історії в сучасному суспільстві. У наш час відбувається оновлення змісту навчально-виховного процесу початкової і середньої школи. Вітчизняна педагогічна наука звертається до релігійно-моральних цінностей. З іншого боку, відбувається відродження недержавних форм навчання. Зважаючи на це, природно також звернутися до досвіду просвітницької діяльності церкви.

В цієї статті ми спробуємо розглянути, яку роль відігравала православна церква у становленні недержавної освіти, як йшов цей процес, які були при цьому відносини між державою і церквою. Які були тенденції в цих відносинах? Як держава і представники дворянства, обивателі та інші верстви населення дивилися на роль церкви у становленні недержавної освіти і до яких результатів це призводило?

Джерельною базою статті є спеціальні дослідження з історії церкви, народної освіти, державної політики, а також законодавчі акти Святішого Синоду і Міністерства народної освіти.

Варто відзначити, що активність духовенства в розглянутому питанні найчастіше була пов'язана із закликами або духовного, або світського правління. Діяльність православної церкви з моменту введення християнства на Русі була часто під безпосереднім або неопосередкованим впливом соціально-політичних тенденцій, релігійних та організаційно-політичних поглядів російських монархів.

Ще в Давній Русі, в ХІ - ХV століттях значну роль відігравало духовенство. Основними центрами освіти були монастирі і церкви [1., С. 9; 2, с. 564]. Монахи організували школи при монастирях. До ХІ століття виразно виділяється професія «майстрів грамоти». [1., С. 10] Імовірно, в ХІ столітті «майстра грамоти», серед яких було чимало священників, навчали своїх підопічних низці дисциплін – читання, письмо та церковний спів. [1., С. 11]

Серед вчителів були священники, монахи, світські діячі того часу. Навіть в період феодальної роздробленості, не припинявся процес поширення знань. Вони передавалися з уст в уста і письмово, удосконалювалися шляхом передачі накопичився досвіду від батька до сина, від майстра до учня. [3, с. 463]

На українських землях в XV столітті значну роль, як і в попередній період, продовжує відігравати церква. Школи існували переважно при єпископських кафедрах і монастирях. У сільській місцевості школи були, в основному, при великих церковних парафіях. [2, с. 564]

У середині XV століття починають виникати братства, які вели широку просвітницьку роботу, відкривали та утримували школи. [2, с. 567]

У XV-XVII століттях, поряд із сімейним навчанням, найбільш поширеною недержавною формою навчання для дорослих і дітей продовжують залишатися заняття з «майстрами грамоти». Серед учнів «майстрів грамоти» ми бачимо майбутніх подвижників православної віри. Найбільш впливовими культурними центрами в цей період були Ростовське і Тверське князівства, Новгородська земля і Москва. [4, с. 189]

Однак, мабуть, ситуація з рівнем освіти, навіть в середовищі священнослужителів, була далека від ідеалу. Ймовірно, ті священники, які були серед «майстрів грамоти», були винятком із правил. Можна припустити, що кризові явища в цьому питанні починаються в середині або другій половині XV століття, так як до рубежу століть відносяться документи, що говорять про них, як про доконаний факт. Так, про це свідчать скарги пастви Новгородському архієпископу Геннадію в кінці XV - початку XVI століття на неписьменність священників і листи самого Геннадія митрополиту Симону з проханням просити государя заснувати училища. [5, с. 208]. До середини XVI століття ситуація, ймовірно, стала ще більш серйозною. Тому до цього періоду відноситься перша спроба активної взаємодії державної влади з церквою. Питання освіти священників було порушене царем Іваном Грозним на Стоглавому соборі 1551 року. Слід зазначити, що, відповідаючи на звинувачення Івана IV в безграмотності священників, митрополит Макарій нарікає на значне зменшення кількості училищ та чисельності грамотних і критикує домашню освіту. [6, с. 228, 229] Під впливом царя, в умовах загостреної політичної ситуації, собор ухвалив рішення про заснування училищ в будинках найкращих міських священників. У них могли навчатися не тільки священники. [7, с. 372; 5 с. 208] Йдеться, швидше за все, не про казенні училища. [6. с. 229] Важко сказати, наскільки були реалізовані ці плани собору.

Між тим, наприкінці XVI - початку XVII століття, програма предметів «шкіл грамоти» розширюється. [4, с. 424; 8, с. 557, 564]. Поряд з вітчизняними вчителями і дяками, які викладаються на дому і в парафіяльних училищах, починають залучатися до навчання також й іноземці [9, с. 94]

Слід відмітити також, що свій авторитет духовенство не втратило и пізніше. Це підтверджується, наприклад, тим фактом, що саме до нього, майже століття потому після Стоглавого собору, звертається Ф. М. Ртищев,

який вирішив в 1640-х роках створити свій навчальний заклад. У Андріївський монастир, який він влаштував, були запрошені 30 вчених київських ченців і організовано навчання словесним наукам. Найбільш здібні учні вирушали в Київський колегіум. У 1633 році патріарх Філарет відкриває училище при Чудовому монастирі. У Москві в 1667 році парафіянами церкви Іоанна Богослова піднімалося питання про створення при храмі школи. До 1685 відноситься згадка в джерелах про побудовану місцевим священиком «школу для навчання дітям» у Борівському. [10, с. 62; 8, с. 565, 11, с. 262] Варто згадати, що й сам цар Олексій Михайлович запросив для навчання своїх синів Олексія і Федора вихованця Київської Академії Симеона Полоцького. Близьку за духом домашню освіту отримав і Петро I. [11, с. 263] При цьому рівень освіти, ймовірно, був досить високий. Серед тих, хто отримав в цьому столітті домашню освіту, ми бачимо діячів петровської епохи Я. В. Брюса [12, с. 609, 13 с. 416], Я. Ф. Долгорукова [14, с. 762] і багатьох інших.

Ще одна спроба прискорити процес створення шкіл священнослужителями з боку світської влади відноситься до царювання імператора Петра I. У 1721 році в духовному регламенті архієреям вказувалося обов'язкове для них правило про відкриття ними шкіл при своїх будинках. Так як ні державного фінансування, ні вкладення коштів з боку батьків учнів не передбачалося, цар-реформатор передбачав ремствування архієреїв на збитковість підприємства. Тому він радив зайвих служителів при собі не тримати, зводити тільки прибуткові будови, не шити собі дорогих риз, правильно вести господарство і не кидати грошей даремно. По суті, училища, організовані в будинках архієреїв, були всесословними. Популярність їх була досить високою. У зв'язку з цим виникли серйозні проблеми у числових шкіл, які стали менш затребуваними. [15, с. 50: 16, с. 505]

У Єлизаветинське час домашня освіту продовжує розвиватися в тому ж руслі, за винятком того, що поряд зі священниками і дяками, що склали основну масу вчителів, все частіше з'являються іноземці. [15, с. 55, 56]

Куди більш масштабної за розмахом, але менш дієвою за безпосередніми практичних результатів, стала спроба співпраці суспільства та імператорської влади за Катерини Великої. В кінці 1766 свій «Генеральний план державних гімназій» представила особлива комісія для складання плану навчальної реформи. Відводилося в ній місце і елементарним школам, турбота про яких покладалася на міські магістрати [у фінансовому плані], і духовенству [вчительські]. [15, с. 89, 90]

У 1767 році Катерина II скликала Комісію про Уложення, склавши для неї "Наказ", широко запозичуючи ідеї західних мислителів. У комісії, завдяки привезеним наказам, були представлені погляди і тих, хто вважав за необхідне розвиток освіти шляхом створення шкіл для селянських дітей – великого дворянства Московської та Петербурзької губерній, губернських і воеводських канцелярій, сільських обивателів. Здебільшого, вони бачили саме церкву як організатора навчання, що надає вчителів і приміщення для шкіл і з'єднує у своїй діяльності контролюючі функції. [17, с. 71, 72, 77, 74,

75, 76] Серед духовенства, що виступало на засіданнях комісії, ми бачимо архієпископа Гавриїла, єпископа Афанасія, митрополита Дмитра, який презентував наказ Синоду. За ним селян зобов'язували з дітьми приходити у вихідні свята до церкви, а священників - після служби навчати їх молитвам, символам віри, заповідей, а недбайливих перестерігати і направляти. [17, с. 72, 73]

Та ж організаційна та контролююча роль відводилася духовенству в проектах барона Вольфа, В. Золотницького, Клінгштета і невідомого автора, а також Приватної комісії 1770 року, де дані проекти і обговорювалися. [17, с. 78, 79, 80, 81, 18, с. 205]

У 1772 році внесла на розгляд свій проект і Комісія про церковні маєтки. У ньому пропонувалося відкрити школи при кожній парафіяльній церкві в містах і торгових селах з вчителями з духовенства. Священик повинен бути «начальником школи». Школи, згідно з проектом, ґрунтувалися на кошти, одержані з учнів та приватні пожертвування. [17, с. 82, 15, с. 100, 101]

Природно задатися питанням про те, наскільки усвідомлювало духовенство складність та масштаб процесу, за який воно ратувало. Як відомо, політико-економічні відносини церкви і світських властей були далеко не простими. Тому досить цікаво, що часто кардинальні заходи церкви в галузі освіти співпадали з тенденціями світської влади на секуляризацію (наприклад, 1551 і 1767-1768 роки). Варто замислитися над тим, що ховалося за прагненням духовенства взяти ініціативу в свої руки - дещо непродумане подвижництво, прагнення взяти під контроль освіту, вислужитися перед урядом або навпаки, показати йому свою силу і можливості у вирішенні цього питання? Або і те, і друге, і третє?

Починаючи з часів Петра Великого, з'являється тенденція на скорочення духовного стану в цілому. У 1763 році почалася чергова ревізія парафіяльного духовенства. Відомості по ній, на підставі яких потім готувалися варіанти скорочення стану, були зібрані тільки до 1768 року. Отже, робота комісії припадає на період ревізії. Єдиним гідним виходом із ситуації у виключених із стану священників була просвітницька діяльність. [16, с. 527, 535, 536] Можливо, відповідь на поставлене вище питання криється, зокрема, і в цьому моменті. А мале представництво духовенства в Комісії обумовлено, серед іншого й тим, що, наприклад, південно-російське та козацьке духовенство, якого у меншій мірі торкнулася політика скорочення, передбачало, що і на цей раз ця небезпека пройде мимо.

Але це – проекти, які не були реалізовані. Що ж до реально існуючих навчальних закладів, до яких мало відношення духовенство, то варто відзначити створення шкіл в низці маєтків великого дворянства. В деяких місцях священники були єдиними людьми, які могли нести світло освіти в народ. Приклад – село Любучі Переславль-Рязанського повіту, де було дозволено відкрити училище купцеві Ларіну в 1778 році. Дяка, вчителя читання і письма, ми бачимо і в школі графа П. Б. Шереметева в Кусково. [17, с. 94, 95, 96]

Не варто забувати, що протягом всього XVIII століття продовжують свою діяльність послідовники традицій майстрів грамоти, які подорожують дячки-вчителя. [19, с. 190, 191, 192; 18, с. 196, 197] А значна частина населення вважала за краще саме цей шлях отримання освіти [18, с. 206]

У XVIII - першій половині XIX століття до складу Росії входять нові землі. Починається освоєння приєднаних територій. Природно, що православна церква не могла залишитися осторонь від цих процесів. Активізується місіонерська діяльність церкви. На території сучасних Удмуртії, Калмикії створюються місіонерські, новокрещенські, братські школи. [20, с. 5; 21, с. 8] При цьому діяльність церкви в деяких регіонах імперії заслужила дуже високої оцінки істориків. Наприклад, дослідник історії Чувашії Петрова Т. Н. оцінює XVIII століття як "блискучий період в історії чуваського народу, ознаменований небувалим піднесенням освіти, культури та педагогічної думки" [22, с. 3.] Монастирі були основними осередками культури й освіти в Чувашії. Відкриття при них шкіл пов'язане з іменами святих Гурія, Германа і Варсонофія. Деяким з цих навчальних закладів судилося зіграти значну роль в історії регіону. Приміром, Свіяжска школа, яка відкрилася ще в середині XVI століття, була важливим культурним та освітнім центром краю. Не меншу роль грала і Зілантовская школа в Казані. У ній, крім росіян, навчалися представники чувашів, мордві, марі, калмиків і татар. З хлопчиків сподівалися зробити проповідників християнства серед одноплемінників на рідних говірках.

Звертається до ідеї залучення духовенства до вирішення питань освіти також імператор Олександр I. «Попередні правила народної освіти» 24 січня 1803 визначивши як один з типів навчальних закладів парафіяльні училища і зобов'язавши парафії зайнятися їх установою (глава 1, статті 2 і 3), побічно поклав і на священнослужителів тягар створення навчальних закладів. [23, с. 13, 14] Відповідно до статті 4-й «Правил» парафіяльні училища на казенних селищах вверялись парафіяльному священникові і одному з найпочесніших жителів. [23, с. 14]. У статті 33 другого розділу цього документа пропонувалося Святішому Синоду вжити необхідних заходів для реалізації даного плану. [23, с. 18, 19] У вересні 1804 року Синод відгукнувся на заклик уряду «Положенням про участь священно і церковнослужителів в улаштуванні сільських парафіяльних шкіл». В результаті цієї постанови Синоду частково вирішувалося питання браку вчительських кадрів і будівель для шкіл. Фактично все нижче освіта покладалося на плечі духовенства. [15, с. 190; 5, с. 184] У перші ж роки після введення в силу Статуту навчальних заклади 1804 піднімається хвиля подвижництва. У масовому порядку відкриваються школи по всій імперії. Приміром, в 1806 році, в Новгородській губернії «місцеві священнослужителі взяли в них безкоштовно вчительські посади, віддав під училища свої будинки», довівши їх кількість до 100. Однак, незабаром, згідно зі статистичними звітами, ми вже не виявляємо величезної маси з недавно відкритих шкіл. [5, 320]

З чим може бути пов'язане подібне протиріччя в даних? Швидше за все, тут мають місце два чинники. Перший з яких - школи існували

напівформально (малися на місцях, але майже не функціонували, чому і не потрапили в такі звіти), або тільки на папері - для звіту. Адже ще в «Попередніх правилах» обіцялося «відмінне увагу» уряду і т. п. по відношенню до місцевих начальників, жертводавцям, успішно впорався з поставленими новим розпорядженням завданнями і т. п. (глава 3, стаття 48) [23, с. 21]. З іншого боку, частина зважилися на відкриття шкіл священнослужителів, ймовірно, не цілком віддавали собі звіт у складності процесу, як з навчально-педагогічної, так і фінансової сторін, зв'язку з чим, не витримавши цих складнощів, їх закривали.

Своєрідну лепту в проблему розвитку недержавної освіти вніс і обер-прокурор синоду, а пізніше - міністр Духовних справ і Народного освіти, Олександр Миколайович Голіцин. У 1804-1810 роках Олександр I цікавився і систематизував дані літератури з релігійно-містичним питань. [24, с. 237] Починаючи з літа 1812 государ, знов, під впливом князя Голіцина, впливом значимості пізніших подій і ролі Росії і його самого у звільненні Європи, а також, можливо, все життя довлевшій над ним думки про батьковбивство, звертається до Біблії. [25, с. 165; 26, с. 138; 27, с. 115; 28, с. 49, 50] Результатом цих релігійних настроїв імператора стало заснування в 1812 році в Росії Біблійного товариства, що поширювало Священне писання, та існувало до 1826 року. У керівництво цього, досить індиферентного суспільства, входили представники англіканської, католицької, протестантської та інших церков. Серед православних представників ми бачимо князя Голіцина, який його очолював, митрополита Петербурзького Амвросія, архієпископа Мінського і Литовського Серафима, ректора Петербурзької академії архієпископа Філарета та інших. [29, с. 351; 26, с. 141; 30, с. 27] Починається активне створення місцевих відділень товариства. Однак багато з останніх у своїй діяльності реально зіткнулися з недостатнім рівнем освіти серед населення свого регіону. В результаті, з одного боку, виник проект створення мережі початкових шкіл з бюджетом у 2 млн. рублів на рік, так і не реалізований. З іншого боку багато повітові відділення почали проявляючи ініціативу самі, на власні кошти, дбати про поширення освіти серед народу. Таким чином, в глухій провінції Біблійне товариство відіграло дуже позитивну роль. [27, с. 115]

Ще однією стороною благодійної діяльності Біблійного товариства та міністерства А. Н. Голіцина було поширення ланкастерських шкіл. У 1816 році міністерством за кордон було відправлено на навчання новому на той момент Ланкастерського методу четверо студентів Педагогічного інституту, які повернулися через три роки. У 1819 році було створено Товариство створення училищ по методі взаємного навчання. [30, с. 105; 23, с. 1194, 1195] Незабаром була відкрита школа, що мала успіх. Ще одне училище такого роду було організовано за планом англійця Веннінга. У 1822 році Голіциним дано дозвіл на відкриття школи для російських хлопчиків. А за рік до цього прийняла у свої класи дітей жіноча школа взаємного навчання Сари Кільгам. Так як почали відкриватися школи в провінції, при Головному управлінні училищ було створено Комітет для заснування училищ взаємного навчання.

Серед творців навчальних посібників для ланкастерських шкіл ми бачимо активного члена товариства архієпископа Філарета. [30, с. 106; 23, с. 1171, 1172]

В кінці 1850-х - початку 1860-х років у пресі обговорюється питання про роль духовенства у галузі освіти. [31; 32] Але, не дивлячись на те, що священнослужителі не залишилися байдужими, і на цей раз проблема не була вирішена. (33)

Підводячи підсумки, відзначимо, що протягом багатьох років російський уряд прагнув відшукати рішення проблеми створення ефективної системи народної освіти. У результаті його погляд звертався до церкви. Як реформаторам світської освіти, так і самому керівництву церкви здавалося реальним, направивши сили парафіяльних священників на просвітницьку діяльність, зробити перелом в цьому питанні. Діючи, які піднімали це питання, припускали, що достатньо сконцентрувати вплив, зорієнтувати апарат церкви, а також досвід її численних служителів на рішення даного завдання, і наболіле питання буде вирішене.

У чому ж причина невдач цих проектів? Перш за все, даючи «установку» духовенству на вирішення проблеми освіти як кардинального напрямку в діяльності священнослужителів, уряд далеко не завжди обмірковував питання про надання реальних коштів для ефективної її реалізації. Говорячи про необхідність відкриття шкіл, світське та церковне керівництво далеко не завжди піклувалося про проблему приміщення для неї. Але ж у священників дома не відрізнялися розмірами. Крім того, приміром, не варто забувати, що у парафіяльних священників (а саме на їх плечі звалювати вирішення питання), залишалися свої, певні обов'язки перед паствою. Він не міг по серйозному сконцентруватися на викладанні в школі. Нарешті, церква не могла витримати той «конвеєр», що полягав в постійній і повноцінній роботі з організації і створенню шкіл, забезпечення їх матеріалами (від будівельних до навчальних) та підтримці стабільного навчального процесу.

Список літератури: 1. *Константинов Н. А., Струминский В. Я.* Очерки по истории начального образования в России. – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1953. 2. Очерки истории СССР. Период феодализма. IX-XV вв.: В 2 частях. – М.: Издание Академии наук СССР, 1953. – ч. 2; 3. Очерки истории СССР. Период феодализма. IX-XV вв.: В 2 частях. – М.: Издание Академии наук СССР, 1953. – ч. 1; 4. Очерки истории СССР. Период феодализма. Конец XV-начало XVII вв. – М.: Издание Академии наук СССР, 1955; 5. *Миллюков П. Н.* Очерки по истории русской культуры.: В 3 тт. 1993-1995 гг. – М.: Издательская группа «Прогресс». – т. 2. ч. 2; 6. *Скрынников Р. Г.* Государство и церковь на Руси XIV-XVI вв. - Новосибирск.: Наука, 1991; 7. *Ключевский В. О.* Курс русской истории. // Ключевский В. О. Сочинения.: в 9 т. – М.1987-1990. – т. 2; 8. Очерки истории СССР. Период феодализма. XVII в. – М.: Издание Академии наук СССР, 1955; 9. История Киева.: В 4 т., 1982-1985. - К.: Наукова думка. – т. 2; 10. Меры содействия народному образованию. // Записки Императорского Новороссийского университета. - 1893. - т. 58. - С. 1-77; 11. *Ключевский В. О.* Курс русской истории. // Ключевский В. О. Сочинения.: в 9 т. – М.1987-1990. – т. 3; 12. Энциклопедический словарь Брокгауз и Эфрон, Биографии. В 12 тт., 1991-1994 – М.: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия» – Т. 2; 13. Русский биографический словарь.: В 12 т., 1991-1999. – М., Аспект-пресс. – Бетанкур-Бякстер; 14. Энциклопедический словарь Брокгауз и Эфрон, Биографии. В 12 т., 1991-1994 – М.: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия» – Т. 4.; 15. *Князьков С. А., Сербов Н. И.* Очерки истории народного образования в России до эпохи Александра II. – М. 1910. 16. *Карташев А. В.* Очерки по истории русской церкви. - в 2 тт., 1991 - М.: Наука. – т. 2; 17. *Курмачева Н. Д.* Крепостная интеллигенция России. Вторая половина XVIII – начало XIX века. - М.: Наука. - 1983.; 18. *Сирополюк С.* Історія освіти в Україні. - Львів.: 2001; 19. *Багалей Д.* Історія Слобідської України. – Харків, 1990.; 20. *Фролова Г. Д.* История школы в Удмуртской АССР.: Автореф. Дис... канд. ист. наук: 571/ Пермск. гос. ун-т. им. А. М. Горького. – Пермь, 1968. 21. *Ташинов И. Ш.* Очерки истории просвещения Калмыцкой АССР.: Автореф. Дис... канд. ист. наук: 571/ Кабардино-Балкарский гос. ун-т. – Нальчик, 1969.; 22. *Петрова Т. Н.* Просвещение и педагогическая мысль Чувашии XVIII века.: Автореф. Дис... канд. пед. наук: 13.00.01/ НИИ нац. школ Министерства народн. образования РСФСР. – М., 1991; 23. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. - Спб., 1864. - Т. 1.; 24. *Пресняков А. Е.* Александр I, С. 145-260 // Пресняков А. Е. Российские самодержцы. - М.: Книга. 1990; 25. Энциклопедический словарь Брокгауз и Эфрон, Биографии. В 12 тт., 1991-1994 – М.: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия» – Т. 1.; 26. *Чулков Г. И.* Александр Первый, С. 57-166, // Чулков Г. И. Императоры. - М.: Московский рабочий. 1991; 27. *Корнилов А. А.* Курс истории России XIX века. - М.: Высшая школа. 1993; 28. *Сахаров А. Н.* Александр I, С. 13-90, // Российские самодержцы. 1801 – 1917. - М.: Международные отношения. 1994; 29. Русский биографический словарь.: В 12 т., 1991-1999. – М., Аспект-пресс. – Аарон-Александр II; 30. *Пытин А. Н.* Религиозные движения при

Александр I. - Птг.: Огни. 1916; **31.** Мысли сельского священника о народном образовании. // Журнал Министерства Народного просвещения. - 1859. - Т. 102. - Кн. 5. - С. 126-131.; О состоянии училищ в Одессе и Одесском градоначальстве. // Журнал Министерства Народного просвещения. - 1864. - Т. 124. - Кн. 12. - С. 222-232; **32.** Открытие в Феодосии Халибовского Армянского училища. // Журнал Министерства Народного просвещения. - 1859. - Т. 101. - Кн. 1. - С. 25-34 .

Поступила в редколлегию 15.03. 12